

GORANKA LIPOVAC VRKLJAN – IVANA OŽANIĆ ROGULJIĆ

DISTRIBUCIJA CRIKVENIČKE KERAMIKE KAO PRILOG POZNAVANJU RIMSKOG GOSPODARSTVA

Goranka Lipovac Vrkljan
Ivana Ožanić Roguljić
Institut za arheologiju
Ulica Ljudevita Gaja 32
HR 10000 Zagreb
gorankalv@gmail.com
iozanic@iarh.hr

UDK: 902/904(497.5 Crikvenica)"652"
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 2013-11-25

Osnovica gospodarstva rimskog razdoblja može se podijeliti na poljoprivrednu i zanatsku proizvodnju. Glavne poljoprivredne grane jesu vinogradarstvo, maslinarstvo, ratarstvo, stočarstvo te lov i ribolov. Glavnom granom zanatske proizvodnje smatra se rudarstvo, no eksploatacija kamena, izrada metalnih predmeta od željeza, bronce, srebra, zlata, olova, proizvodnja keramike, stakla, drveta i tekstila nose isto velik dio gospodarstva, a tako i trgovina robljem.¹ Transport različitih proizvoda u rimskom carstvu bio je moguć zbog kontinuirane politike prometnog umrežavanja bilo kopnom bilo morem. U rimskom se svijetu razvijala paralelno regionalna, međuregionalna i međuprovincijalna trgovina. Regionalni posjedi i radionice su u velikoj mjeri utjecali na gospodarstvo jedne provincije bilo da su se distribuirali na određeno uže (lokalno) područje, ili je proizvod pokrивao potražnju većeg dijela jedne provincije ili više provincija.

U ovom radu pokušat ćemo ukazati na utjecaj crikveničke keramičarske radionice na gospodarstvo sjevernog dijela rimske provincije Dalmacije, s posebnim naglaskom na proizvode pronađene u Senju.

Ključne riječi: distribucija crikveničke keramike, rimsko gospodarstvo

---

¹ M. SANADER 2006, 154.

Radionica u Crikvenici i njezini proizvodi

Poradi vrlo povoljnog položaja i povoljnih geoloških uvjeta na ušću rijeke Dubračine (na prostoru današnje) Crikvenice polovicom 1.st. osnovana je rimska keramičarska radionica. Sustavna arheološka istraživanja keramičarskog proizvodnog središta na prostoru pomoćnoga nogometnog igrališta u Crikvenici su započela 2006. godine. Pretpostavljeno prostiranje radionice je oko 6.000 m², no trenutno se istražuje 1880 m². Rimska keramičarska radionica vlasnika Seksta Metilija Maksima u Crikvenici sadržavala je sve potrebne radioničke sadržaje koji su bili propisani rimskim standardom za organiziranu kompleksnu keramičarsku proizvodnju industrijskog tipa.² Prema C14 analizama i komparativnom materijalu, radionica intenzivno radi od 1. st. po Kr. do početka 2. st. po Kr.

Osnovu keramičarskog kompleksa činio je radionički proizvodni dio s pećima. Do posljednjih istraživanja 2013. godine otkriveni su ostatci šest keramičarskih peći od kojih su četiri (raznih dimenzija) dobro očuvane.³ Crikveničke peći (različitih dimenzija) istog su pravokutnog tlocrta i vertikalnog sustava protoka toplog zraka. Prema klasičnoj tipološkoj podjeli pripadaju standardnom Cuomo IIb tipu.⁴

U sustavnim iskopavanjima na lokalitetu Crikvenica *Igralište* istraživani su sjeverni dio radioničkog proizvodnog kompleksa ograđen zidovima sa sjeverne, istočne i zapadne strane. Ispod naplavinskog sloja gline otkriven je cijeli niz proizvodnih objekata. S obzirom na njihov tlocrtni raspored unutar radioničkog prostora, objekti su smješteni tako da slijede proizvodni proces od pripreme sirovine, oblikovanje predmeta, njihovo sušenje i potom pečenje te skladištenje. Ovakva prostorna organizacija ne nalazi se često unutar lokalnih radionica, već je ona standard velikih radioničkih kompleksa unutar kojih je zbog gotovo industrijske proizvodnje i složenosti postupaka (posebno kod izrade *terrae sigillate*) bila neophodna.⁵ Osnovna prostorna orijentacija rasporeda objekata je radionička cesta⁶ koja od sjevernog ulaza u radionicu prolazi njezinim središnjim prostorom nastavljajući se kroz crikveničku udolinu

² Pod pojmom "industrijska proizvodnja" predmnijevamo proizvodnju koju obilježava iznimno velika proizvodnja koja nadilazi uže lokalne potrebe, selektivnost u proizvodnom asortimanu, tj. proizvodnja standardiziranih tipoloških proizvoda i specijalizacije majstora, C. R. WHITTAKER, 2002, 11-25.

³ G. LIPOVAC VRKLJAN, B. ŠILJEG, 2009, 108-110.

⁴ N. CUOMO DI CAPRIO, 1972, 372-373.

⁵ FÜLLE 1997; DELAGE, 2001.

⁶ Unutar keramičarske radionice Giancola otkrivena je lokalna radionička cesta koja povezuje proizvodne objekte s glavnom prometnicom, PALLECCHI, 2007:182

do cestovne komunikacije Tarsatica – Senija koja prolazi sjevernije od keramičke radionice.⁷ Sigurnost njezina rada osiguravao je sustav promatračnica strateški raspoređenih uz trasu navedene komunikacije na sjevernom dijelu Crikvenice i u Vinodolskoj dolini. Istu su namjenu imale i dvije kule (na rtu Kaštel i Godač) koje su osiguravale ulaz u antičko пристаниште i luku proizvodnog središta. Sjećanje na njihovo postojanje antički su izvori kasniji zabilježili unutar toponima *Ad Turres*.⁸

Radionička se proizvodnja organizirala u proljeće i jesen, u vremenu pogodnom za keramičarsku djelatnost.⁹ Međutim, i u tome se razdoblju vodila briga da se keramički predmeti ne izlažu izravno utjecaju sunca ili kiši. Stoga se unutar radioničkih tlocrta nalaze veći otvoreni radni prostori natkriveni nadstrešnicama koji su služili za sušenje ili hlađenje predmeta.¹⁰ U Crikvenici se njihova drvena konstrukcija nije očuvala osim nekoliko ukopnih jama stupovlja i velike koncentracije čavala. Cijeli je radionički prostor niveliran slojem keramičkog otpada. Ovaj sloj imao je drenažnu namjenu s obzirom na to da se radionica nalazi unutra samog gliništa uz prisutnost podzemnih voda. Sličan primjer korištenja keramike u istu namjenu poznat je unutar mnogih sličnih radioničkih prostora.¹¹ Često se za drenažni sustav umjesto keramičkog otpada, ili usporedno s njime, koriste i amfore.¹² Oba ova načina primijenjena su bila i unutar crikveničke radionice. Tako se uz istočni ogradni zid, nalazi jedan sloj položenih amfora Dressel 2-4.¹³ U dosadašnjim istraživanjima iz slojeva nivelacije tek s polovice lokaliteta prikupljene su 32 tone keramičkih ulomaka. Ovaj izdvojeni podatak, uz brojna dosada utvrđena distribucijska priobalna središta provincije Dalmacije, dodatno ukazuje na proizvodnu snagu crikveničke radionice.

Tipološka analiza je pokazala da se u radionici proizvodila građevinska keramika, keramika namijenjena transportu (amfore), kuhinjsko i stolno posuđe te utezi za tkalačke stanove.¹⁴ Prema pečatima utisnutima na opekama poznato

⁷ Ostatci ove lokalne radioničke ceste sačuvani su u temeljnoj stopi. Iznad te stope na pojedinim dijelovima nalazi se na dijelove gornje strukture ceste, koja se sastoji od većih kamenih oblutaka pomiješanih sa sitnijim kamenjem.

⁸ Za podatak o *Ad Turresu* na Tabuli Peutingeriani M. SUIĆ, 1976: 301; A. STARAC 2000, 84

⁹ VITRUVIJE, Lib. II, c. 2

¹⁰ M. L. STOPPIONI, 1993, 27-28; D. VITALI, 2007, 41.

¹¹ M. L. STOPPIONI, 1993, 34.

¹² D. VITALI, 2007, 31-34; A. STARAC, 2006, 237.

¹³ PEACOCK, WILLIAMS, 1986, 105-107.

¹⁴ Objava kompletne tipologije crikveničkih proizvoda je u tisku, autorice su Goranka Lipovac Vrkljan i Ivana Ožanić Roguljić

je da je vlasnik radionice bio Sekst Metilije Maksim.¹⁵ Od cjelokupnoga keramičkog asortimana, u Crikvenici su se pečatirale isključivo krovne opeke (*tegulae*). Uz oznaku vlasnika radionice, namjena pečata je bila i označavanje kvalitete proizvoda. Upravo u ovoj posljednjoj činjenici nalazi se tumačenje kontinuirano korištenje istog pečata tijekom djelovanja keramičarske radionice.¹⁶

Prema trenutnim saznanjima u Crikvenici se od ambalažne robe proizvodilo jedanaest tipova amfora. Najpoznatija je više puta objavljen jadranski tip amfore ravnog dna - Crikvenički tip 1.¹⁷ Uz amforu ravnog dna u Crikvenici su se proizvodile i različite druge amfore koje su mogle prenositi vino, maslinovo ulje i *garum*, ali ne možemo isključiti ni neke druge proizvode, kao što su razni orašasti plodovi, *alum*, razni minerali, voće te žitarice.¹⁸

Crikveničko kuhinjsko i stolno posuđe te posuđe koje je imalo i utilitarnu i ukrasnu funkciju (npr. kadionice) ukazuju na potrebu stanovništva za opremanjem kućanstva kvalitetnim proizvodima. Radionica Seksta Metilija Maksima pokazala je iznimnu raznovrsnost u proizvodnji keramičkih proizvoda. Razni oblici posuda nađeni su u velikom broju, što ukazuje na proizvodnju koja je u određenom razdoblju pokrivala skoro sve potrebe lokalnog stanovništva. Imitacija skupe uvozne robe, kao što je keramika tankih stijenki i oblici koji slijede tradiciju *terrae sigillatae*, izričito govore da je radionica u Crikvenici pratila tadašnje trendove u oblikovanju posuda. U radionici je pronađena i znatna količina nalaza keramičkih utega za tkalačke stanove. Posljednji ciklus pečenja utega ostao je sačuvan unutar male istočne peći, i time je ujedno ovaj nalaz od posebne važnosti za razumijevanje namjena korištenja peći i cjelokupne organizacije rada rimskih keramičarskih radionica.¹⁹

Civilne radionice kakvima pripada Crikvenica mogu se podijeliti po rasponu distribucije na lokalne, provincijske i radionice industrijskog obilježja. Lokalne radionice zadovoljavaju svakodnevne potrebe manjih zajednica i proizvodi im nisu namijenjeni tržištu izvan njih. Unutar ovih radioničkih prostora, koje se vežu uz rustične vile i ruralna naselja²⁰, nalazi se manji broj peći uz poneke objekte nužne za proces izrade predmeta. Druga vrsta keramičarskih proizvodnih centara su provincijske radionice čije se granice tržišta poklapaju s

¹⁵ Za familiju Metili M. SILVESTRINI, 1994, 90-94.

¹⁶ O strukturi, organizaciji i vlasništvu radionica G. PUCCI, 1996,345-346; G. PUCCI, 1986, 706-710.

¹⁷ G. LIPOVAC VRKLJAN, 2011, 3-19.

¹⁸ A. WILSON, 2009, 229.

¹⁹ G. LIPOVAC VRKLJAN, B. ŠILJEG, 2009a, 109.

²⁰ G. PUCCI, 1986, 704-705.

provincijskim granicama. Standardizirani tlocrti raspoređuju cijelog niza objekata zaokružuju proizvodni tehnološki ciklus ovih radionica. Posebnu kategoriju predstavljaju specijalizirane radionice koje proizvode za šire tržište.²¹ Pojam *protoindustrijskih* keramičkih centara, uz već spomenuta obilježja, veže se uz cijeli spektar posebnosti proizvodne organizacije, kao što su udruženja majstora keramičara, iznajmljivanje peći, ugovorno reguliranje pravnih odnosa *dominusa* i *officinatoresa* kao i mnogi još nedovoljno razjašnjeni ekonomski i pravni odnosi o kojima svjedoče brojni radionički pečati i grafiti.²²

Distribucija crikveničkih proizvoda

Pregledom materijala iz raznih muzeja, novih kopnenih i podvodnih istraživanja te privatnih zbirki ustanovljeno je da se različiti crikvenički proizvodi pronalaze na području od Tarsatike do Šibenskog kanala te u unutrašnjosti na prostoru današnje Like. Dakle, prema trenutnim spoznajama proizvodi su se distribuirali na sjeverni dio rimske provincije Dalmacije i nalazi se u gradovima, naseljima, vilama, nekropolama, putnim postajama, raznim tipovima podvodnih nalazišta, vojnom logoru te u još jednoj mogućoj keramičarskoj radionici (Sl.1.).

- Gradovi: Rijeka (*Tarsatica*)²³, Omišalj (*Fulfinum*)²⁴, Osor (*Apsorus*)²⁵, Senj (*Senia*)²⁶, Prozor *Arrupium*, Zadar (*Jader*)²⁷
- Naselja: Lički Ribnik²⁸, Preko (otok Ugljan)²⁹
- Villae rusticae: Lokvišće³⁰, Selce, Sibinj³¹
- Mansiones: Tribalj³², Žuta Lokva³³, Godač Kotor³⁴

²¹ Unutar starije bibliografije ova se vrsta radionica povezivala prvenstveno s proizvodnjom *terrae sigillatae* i s keramikom tankih stijenki, PUCCI, 1986, 704-710.

²² M. STEINBY, 1993, 139-145; G. PUCCI, 1986, 706-710; H. DI GIUSEPPE, 2007, 157-183; A. I. WILSON, 2008, 393-417.

²³ I. RADIĆ ROSSI, 2009A, 429; M. BLEČIĆ, 2001, 90.

²⁴ N. JAKŠIĆ, 2007, 298; M. ČAUŠEVIĆ – BULLY, 2007, 290-292; M. ČAUŠEVIĆ – BULLY, 2008, 334-336. pregled materijala iz istraživanja

²⁵ Neobjavljeno, Lošinjski muzeji, Arheološka zbirka Osor

²⁶ K. PATCH, 1990, 93, sl. 41; B. LJUBOVIĆ, 2008A, 378-381; B. LJUBOVIĆ, 2008B, 385; neobjavljeno, Gradski muzej Senj

²⁷ S. GLUŠČEVIĆ, 2008, 411.

²⁸ Neobjavljeno, Muzej Like u Gospiću

²⁹ M. JURJEVIĆ, 2011, 63-69.

³⁰ R. STARAC, 2002, 189-206; M. RIZNER, 2007, 285.

³¹ Neobjavljeno, Gradski muzej Senj

³² Neobjavljeno, privatna zbirka

³³ Neobjavljeno, Muzej Like u Gospiću

³⁴ Neobjavljeno, privatna zbirka

- Nekropole: Bakar (*Volcera*)³⁵, Omišalj (*Fulfinum, Kurilovo*)³⁶ Senj (*Senia*)³⁷, Ivoševci kod Benkovca (*Asseria*)³⁸
- Keramičarska radionica: Sveti Petar Soline (otok Krk)³⁹
- Vojni logor: Ivoševci kod Kistanja (*Burnum*)⁴⁰
- Podvodni lokalitet: brodolomi: otok Kozina/Vrgada⁴¹

Rastresiti materijal: Uvala Čavlena (otok Krk)⁴², Rt Madona (otok Lošinj)⁴³, Rt Margarina (otok Susak)⁴⁴

Luke: Zaton near Zadar⁴⁵, Zadar Kolovare⁴⁶, Pakoštane⁴⁷

Pojedinačni nalaz: mokvice⁴⁸, Kanal Sv. Ane near Šibenik⁴⁹

Uz istočno jadransku obalu kretala se longitudinalna prometnica: *Aquileia – Tergeste – Tarsatica – Ad Turres – Senia – Burnum – Salona*. Transverzala prema Panoniji bila je cesta *Senia – Arupio – Siscia*.⁵⁰

Kako je za sada poznato sjevernom dionicom kopnene trase od Tarsatike do Burnuma te od Senije do Arupija kretala se i trgovina crikveničke robe. Nalazi iz podmorja Lošinja, Suska, Zadra i Pakoštana ukazuju na prijenos crikveničkih proizvoda morskim putem koji je bio jeftiniji i brži. Najjužnija točka na kojoj je otkriven vrat crikveničke amfore jest podmorski nalaz iz Kanala sv. Ane kod Šibenika.⁵¹ Od Crikvenice do najjužnije točke jest oko cca 350 km. Ako se dnevno prosječno prolazilo 40 Nm, za tu udaljenost bila su potrebna ili 4,5 dana plovidbe, ako se kretalo brzinom od 2 čvora na sat, ili 3 dana, ako se kretalo brzinom od 3 čvora na sat.⁵²

³⁵ Z. GREGL, 2008, 12-17; Š. LJUBIĆ, 2002, 21-47.

³⁶ M. BRADANOVIĆ, 2002, 3.

³⁷ B. LJUBOVIĆ 2008A, 378-381; B. LJUBOVIĆ, 2008B, 385.

³⁸ I. OŽANIĆ ROGULJIĆ, 2012, 127.

³⁹ I. MILČETIĆ, 1984, 54; G. LIPOVAC VRKLJAN, R. STARAC, 2007, 97-98.

⁴⁰ I. BORZIĆ, 2011A, 345-345, T 60:1.

⁴¹ M. PEŠIĆ & M. MEŠTROV, 2012, 47.

⁴² M. JURIŠIĆ, 1989, 108.

⁴³ I. RADIĆ ROSSI, 2009A, 430; G. LIPOVAC VRKLJAN, B. ŠILJEG, 2009A, 111-112.

⁴⁴ I. RADIĆ ROSSI, 2009B, 447; I. MIHOLJEK, I. MIHAJLOVIĆ, 2009, 424; G. LIPOVAC VRKLJAN, B. ŠILJEG, 2009A, 111.

⁴⁵ Neobjavljeno, Arheološki muzej u Zadru

⁴⁶ S. GLUŠČEVIĆ, 2008, 411.

⁴⁷ M. MUSTAČEK ET ALL, 2013, 63, 65.

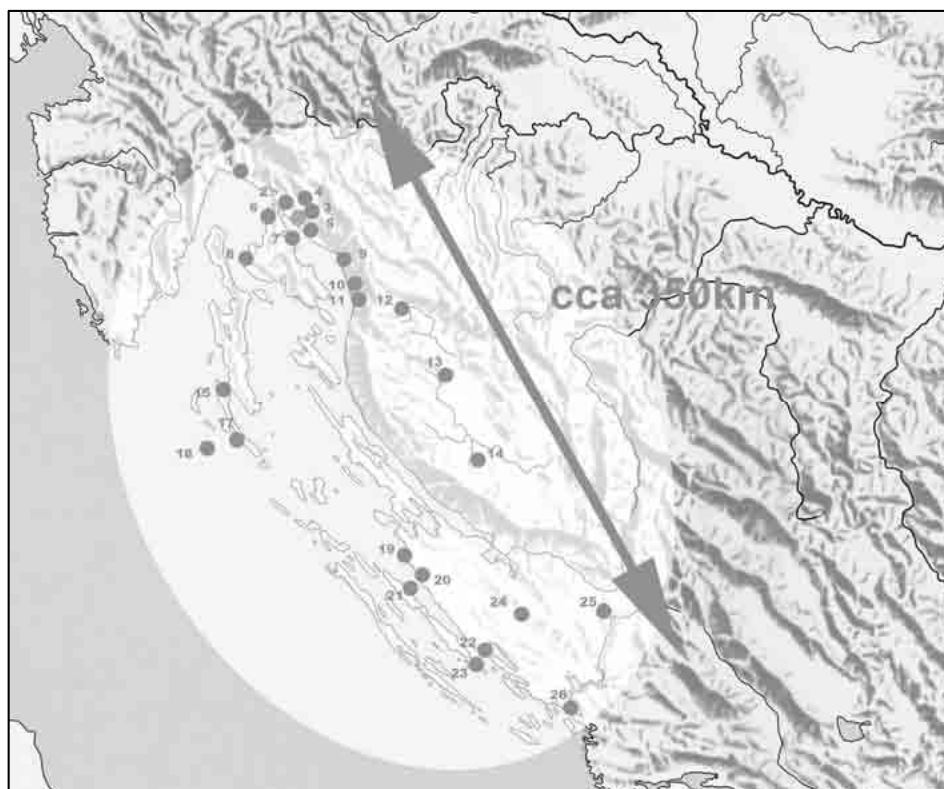
⁴⁸ Neobjavljeno, Muzej grada Crikvenice

⁴⁹ G. LIPOVAC VRKLJAN, B. ŠILJEG, 2009A, 111.

⁵⁰ Ž. MILETIĆ, 2006, 125-136.

⁵¹ U čuvaonici Muzeja grada Šibenika nalazi se jedna jadranska amfora ravnog dna tip Crikvenica I. Zahvaljujemo prof. Zdenku Brusiću na informaciji o njenu nalazu i pohrani.

⁵² O plovidbi uz kvarnersku obalu Z. BRUSIĆ, 1980, 157-171. Zahvaljujemo kolegi Zdenku Brusiću na dodatnim podatcima o režimu plovidbe i izračunima plovidbenog vremena.

Sl. 1. Karta distribucije crikveničkih proizvoda

Odnos Senja i Crikvenice

Senj je sa Crikvenicom bio povezan i kopnom i morem. Ujedno je on bio početna točka transverzale koja je preko Žute Lokve spajala longitudinalnu prometnicu s Panonijom. Senija je vjerojatno već u 1. st. pr. Kr. bila važno trgovačko mjesto, rimski emporij, a u prvom stoljeću dobiva status municipija.⁵³ Nakon građanskog rata između Cezara i Pompeja, te nakon Oktavijanova pohoda, Senj je važno prometno i trgovačko uporište otkuda se u unutrašnjost s mora prevozi razna roba, a iz unutrašnjosti se izvozi drvo i stoka iz japodskog ili šireg ilirskog zaleđa.⁵⁴

⁵³ M. GLAVIČIĆ, 1994, 50; Plinije., NH, 140.

⁵⁴ M. ZANINOVIĆ, 1996, 358.

Sl. 2-3. Ulomak tegule s pečatom Sexta Metilija Maxima (Arheološki muzej Zagreb) Dimenzije 10 x 7, debljina stijenke 3 cm, izrađen od izrazito tvrde žućkastocrvene, 5 YR 4/6 (yellowish red glin) u kojoj se nalaze crvene i bijele primjese (lomljena keramika i vapnenac), na ulomku su vidljivi ostatci žbuke, mogućeg sekundarne upotrebe u rimsko doba (K. PATCH 1990, 93, sl. 41)

Potvrđeno je da u Senju u drugom stoljeću postoji carinski ured za Ilirik (*publicum portorii Illyrici*).⁵⁵ Središte carinske uprave nalazilo se na Vratniku, dok je u Senju postojao ured vezan uz pomorski transport robe. Organiziranje portorija u Senju iznimno je važan podatak koji ukazuje na njegovu stratešku ekonomsku ulogu u kontroli protoka roba iz provincija prema trgovačim odredištima Italije.⁵⁶ Premda je rimsko carstvo svoju moć nedvojbeno osiguravalo vojnim uspjesima, važno izvorište njegovoga ekonomskog razvoja bila je trgovina.⁵⁷ Na križištu magistralnih komunikacija, Senj je bio trgovački kozmopolitski grad u kome su svoju egzistenciju; uz lokalne Japode i Liburne, pronašli brojni Italici, Orijentalci, Židovi i drugi.⁵⁸

Sudeći po svemu, Senija je morala biti mjesto gdje će se i prodavati, a ne samo koristiti crikvenička keramika.

⁵⁵ DE LAET, 1949, 101; M. GLAVIČIĆ, 1994, 41; A. STARAC, 2000, 54, 84-85.

⁵⁶ V. GLAVAŠ, 2010, 14-15.

⁵⁷ I. RADMAN – LIVAJA, 2006, 144.

⁵⁸ M. ZANINOVIĆ, 1996, 357; P. SELEM, 1997, 94- 95.

Sl. 4. Ulomci posuda crikveničkog podrijetla, između ostalog vrč s dvije ručke tip VŠ 2, nalazište OŠ S. S. Kranjčevića (foto: I. Ožanić Roguljić⁵⁹, 2012.)

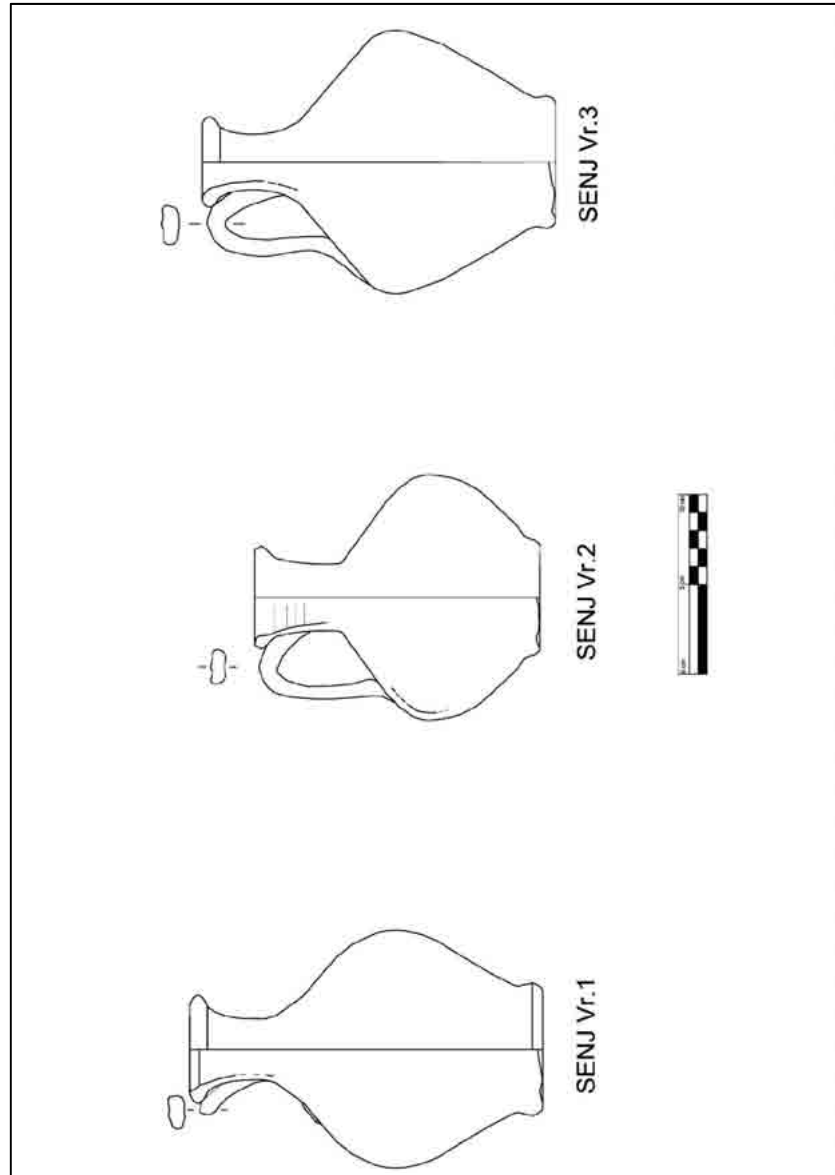
Količina arheoloških nalaza je potvrdila logičan odnos jedne velike radionice i važnog grada regije u kojem se nalaze. Najstariji poznati nalaz jest ulomak tegule s pečatom Sexta Metilija Maxima koji se čuva u arheološkom muzeju u Zagrebu.⁶⁰ Preliminarnim pregledom materijala u depou Gradskog muzeja, potvrđeni su nalazi crikveničke keramike, i to s dva starija arheološka iskopavanja unutar grada Senja. Riječ je o lokaciji OŠ S. S. Kranjčevića i Senj DIP (ex vrt Olivieri).⁶¹ Na lokaciji O.Š. S.S. Kranjčevića pronađeno je više ulomaka posuda crikveničkog podrijetla, između ostalog vrč s dvije ručke tip VŠ 2 (I. Ožanić Roguljić 2012: 74). Vrčevi (Sl. 5.) crikveničkog tipa V 5 i V6⁶² nađeni na lokaciji Senj DIP (ex vrt Olivieri) izrađeni su od mekane, crvenkastožute 5 YR 6/8 (reddish yellow), pročišćene gline, s malo vidljivih primjesa vapnenca koji odgovara crikveničkoj strukturi CRI 3. Amfora (Sl. 6.) crikveničkog podrijetla (tip 5), izrađena od mekane gline, crvenkastožute 5 YR 6/8 (reddish yellow) s malo vidljivih primjesa vapnenca (struktura CRI 3).

⁵⁹ I. OŽANIĆ ROGULJIĆ, 2012, 74.

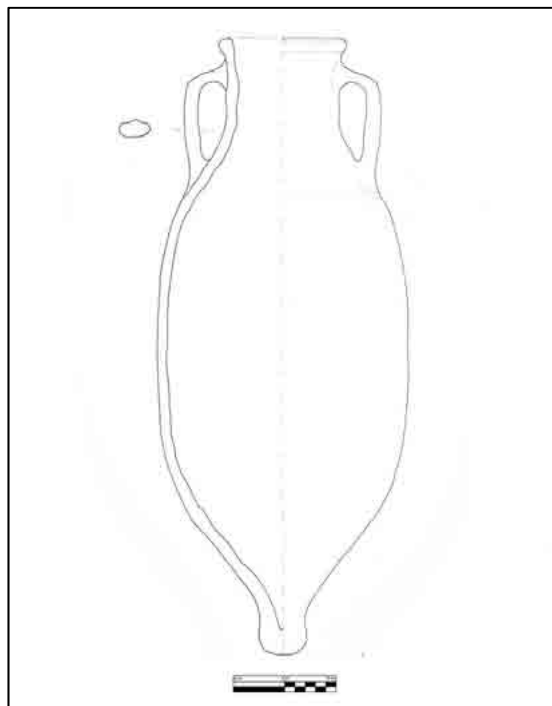
⁶⁰ K. PATCH, 1990, 93, slika 41; WILD 2002, 27.

⁶¹ B. LJUBOVIĆ, 2008A, 378-381; B. LJUBOVIĆ 2008B, 385.

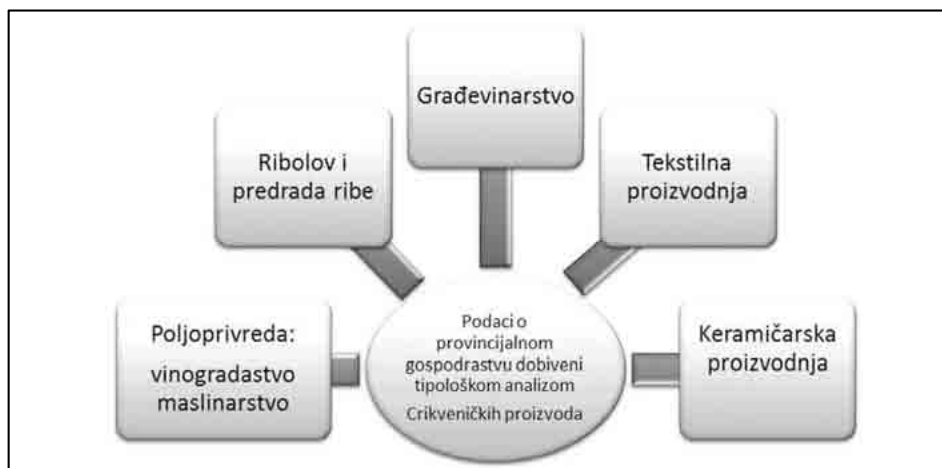
⁶² I. OŽANIĆ ROGULJIĆ, 2012, 67.

Sl. 5. Vrčevi crikveničkog tipa V 5 i V6 (I. Ožanić Roguljić 2012: 67), Senj DIP (ex vrt Olivieri) izrađeni su od mekane, crvenkastožute 5 YR 6/8 (reddish yellow), pročišćene gline, s malo vidljivih primjesa vapnenca (struktura CRI 3), , 1.V: 18 cm, d ruba: 4,6 cm; d dna: 6 cm; V: 12,6 cm, d ruba: 4,6 cm, d dna: 4,8; 3; V: 15,8 cm, druba: 4 cm, d dna: 6 cm.

Sl. 6. Amfora crikveničkog podrijetla (tip 5), izrađena od mekane gline, crvenkastožute 5 YR 6/8 (reddish yellow) s malo vidljivih primjesa vapnenca (struktura CRI 3); V: 17,4 cm, druba: 5 cm

Sl. 7. Slika gospodarske raznolikosti priobalja sjeverne Liburnije na temelju distribucije crikveničke keramike

Arheološka potvrda crikveničkih proizvoda ukazuje na vrlo logičan slijed – dopremanje robe u Senj, njezina prodaja i transport prema unutrašnjosti. Već je unutar prve postaje (*statio*) na tom trgovačkom putu, u Žutoj Lokvi,⁶³ pronađen dio asortimana crikveničke robe.⁶⁴

Zaključak

Radionica u Crikvenici formirana je u odabranom trenutku kada je potražnja za različitim proizvodima velika. Riječ je o razdoblju procvata urbanizacije sjeverne Liburnije kada se javlja potreba za tipičnim rimskim prehrambenim proizvodima (npr. *garum*) ili samim osnovnim namirnicama (maslinovo ulje, vino). Isto tako praćenje rimskoga životnog standarda kao novog uzora traži i promjenu u navikama za stolom, te mijenja potražnju u razne vrste posuđa za svakodnevnu upotrebu. Intenzivna izgradnja traži velike količine građevinskog materijala.

Proizvodi crikveničke radionice ne govore samo o keramičarskoj proizvodnji nego i o drugim aspektima koje čine ekonomiju jedne provincije konkurentnom pred proizvodima koji dolaze iz drugih dijelova carstva. Tipovi amfora nađenih na lokalitetu Crikvenica Igralište služili su za prijenos vina, maslinova vina i *garuma*. Te amfore nas upućuju na razvijeno vinogradarstvo, maslinarstvo i uzgoj ribe. A to su tri izuzetno važne grane u poljoprivredi i ekonomiji. Njihov nalaz unutar senjskih lokaliteta definira postojanje trgovačkih veza između Ad Turresa i Senije odnosno potvrđuje jedno od distribucijskih odredišta crikveničke keramičke robe.

Velika količina keramičkih utega za tkalačke stanove ukazuju na potrebu za opremanjem kućanstava, a možda i većih postrojenja koja proizvode tekstil. Pri proučavanju, rekonstrukciji i pokušaju razumijevanja provincijalne ekonomije keramičarske radionice postaju *pars per toto*. Tako se i već prikazana shema organizacije keramičarskih radionica može prenijeti i na radionice za izradu tekstila.⁶⁵ Moguće je da specijalizacija za izradu utega unutar radionice upućuje na razgranatu tekstilnu proizvodnju na prostoru Kvarnera (Hrvatskog primorja). Uz sirovinu – grubu vunu proizvodi se i prodaje gotov proizvod, platno i odjeća – *cuculli Liburnici*.⁶⁶ Prema tome, crikvenički nalazi pružaju nove dokaze o razvoju tekstilne proizvodnje (unutar kućanstva ili unutar radionica) i njezinoj trgovini na prostoru Liburnije.

⁶³ A. VEKIĆ, 1996, 35-40.

⁶⁴ Zahvaljujemo kolegici Tatjani Kolak iz Muzeja Like Gospić na uvidu u arheološki materijal.

⁶⁵ D. PEACKOCK, 1997, 13-31; P. TYERS, 1989, 34-35; WILD, 2002, 27.

⁶⁶ Plinije N. H. 8.191; Marcijal 14.110.

Izuzetno velika količina različitih vrsta keramičkoga građevinskog materijala ukazuje na potrebu za raznim materijalima te o intenzivnim građevinarskim radovima na prostoru Dalmacije. Potrebu za kontrolom kvalitete građevinskog materijala vidi se u pečatima na tegulama. Proizvodi s pečatom pokazuju podrijetlo, proizvođača, i garancija su kvalitete.

Crikvenički se proizvodi na raznim lokalitetima pronalaze u statistički ravnopravnom odnosu s uvoznom robom tog razdoblja.⁶⁷ Crikvenički proizvodi (posude, građevinska keramika) i proizvodi, za koje su izrađivali ambalažu, kvalitetom su i kvantitetom mogli zadovoljiti potražnju tržišta na prostoru provincije Dalmacije. Riječ je o tržištu na kojem se može vidjeti težnja za visokim standardom bilo da je riječ o gradnji i opremanju javnih i privatnih prostora, prehrambenih navika i drugih segmenata svakodnevnoga života. Rimska se ekonomija pretežno bazirala na tržištu i na tom tragu je sasvim jasno zašto je na mjestu pogodnom za izradu keramičkih proizvoda nastala radionica koja je mogla pokriti jedan segment potražnje.⁶⁸

U ovom trenutku ne možemo odgovoriti koliko su u ekonomskoj strukturi provincije Dalmacije bili uključeni i državni mehanizmi kontrole i koliko je zaista slobode bilo u odnosu tržišta i provincijalne ekonomije. Proces rimske integracije u provincije kroz institucijske, lingvističke, kulturne i religijske običaje podržavao je rast ekonomije.⁶⁹ Razlozi pojačanog ekonomskog rasta su uvijek povezani s urbanizacijom, porastom potrošnje i ojačanim standardom života, i upravo, kao refleksija tih fenomena, izrasla je sredinom 1.st. i crikvenička radionica.⁷⁰

Literatura

- Martina BLEČIĆ, Prilog poznavanju antičke Tarsatike, *VAMZ*, 3. s, XXXIV, Zagreb 2001, 65-122.
- Igor BORZIĆ, *Keramički nalazi s arheološkog lokaliteta Burnum – Amfiteatar*, Zadar, 2011. tesi di dottorati, Università di Zadar
- Alan BOWMAN, Andrew WILSON, *Introduction. Quantifying the Roman economy: integration, growth, decline?* In: *Quantifying the Roman Economy: Methods and Problems*, Oxford Studies in the Roman Economy 1. Oxford, 2009.
- Marijan BRADANOVIĆ, *Nepoznati Omišalj*. Omišalj, 2002.
- Zdenko BRUSIĆ, *Neki problemi plovidbe Kvarnerićem*, Pomorstvo Lošinja i Cresa, Mali Lošinj, 1980, 157-171.

⁶⁷ Najbolji je primjer lokalitet (putna postaja) Žuta Lokva, gdje je prema preliminarnim statističkim analizama odnos crikveničkog materijala cca 20% naspram ostaloga istovremenog materijala.

⁶⁸ A. BOWMAN, A. WILSON, 2009, 13.

⁶⁹ A. BOWMAN, A. WILSON, 2009, 16-18.

⁷⁰ A. BOWMAN, A. WILSON, 2009, 13.

- S. L. DE LAET, Portorium, etude sur l'organisation douanier chez les Romains, surtout a l'epoque du haut – Empire, Brugge, 1949.
- Šime LJUBIĆ, *Arheologičko izkapanje u Bakru*, Reprint, u Z. GREGL, I. LAZAR, *Bakar. Staklo iz rimske nekropole*, Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. V, Sv. V, 2008, 21- 47.
- H. DI GIUSEPPE, *Proprietari e produttori nell'alta valle del Bradano*, *Facta, A Journal of Roman material culture studies*, Pisa, Roma, 2007, 157-183.
- Morana ČAUŠEVIĆ BULLY, Lokalitet: Fulfinum – Forum, HAG 3/2006, Zagreb, 2007, 290-292.
- Morana ČAUŠEVIĆ BULLY, Lokalitet: Fulfinum – Forum, HAG 4/2007., Zagreb, 2008. 334-336.
- Vedrana GLAVAŠ, Prometno i strateško značenja prijevoja Vratnik u antici, *Senjski zbornik*, 37, Senj, 2010, 5-18.
- Miroslav GLAVIČIĆ, *Značenje Senije tijekom antike*, *Senjski zbornik*, 21, Senj, 1994, 41-58.
- Smiljan GLUŠČEVIĆ, *Zadar – Kolovare*. HAG 4/2007, Zagreb, 2008, 420-412.
- Zoran GREGL, *Rimska nekropola Bakar*, u Z. GREGL, I. LAZAR, *Bakar. Staklo iz rimske nekropole*, Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu, V, Sv. V, 2008, 11-17.
- Nikola JAKŠIĆ- *Lokalitet: Mirine/Omišalj*, HAG 3/2006, Zagreb, 2007, 297-298.
- Marijo JURISIĆ, *Arheološki nalazi u podmorju Krka, Raba, Paga i Hrvatskog primorja*. Izdanja HAD-a, Zagreb, 1989, 103,110.
- Marina JURJEVIĆ, Krovne opeke (tegulae) s pečatom iz Preka na otoku Ugljanu, *Diadora*, Zadar, 2010, 57-80.
- Goranka LIPOVAC VRKLJAN, *Ad turres, Crikvenica, keramičarska radionica Seksta Metilija Maksima*. Crikvenica, 2007.
- Goranka LIPOVAC VRKLJAN, R. STARAC, *Soline – uvala Sv. Petra (otok Krk)*, *Annales Instituti archaeologici* III, 2007, 97-98.
- Goranka LIPOVAC VRKLJAN, *L'officina ceramica di Crikvenica*. In: *Olio e pesce in epoca Romana. Produzione e commercio nelle regioni dello'alto Adriatico*, Padova, 2009, 309-315.
- Goranka LIPOVAC VRKLJAN, B. ŠILJEG, *Crikvenica „Igralište“ – rezultati treće godine sustavnih istraživanja lokalne rimske keramičarske radionice*, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol.5 No.1 , 2009a, 108-112.
- Goranka LIPOVAC VRKLJAN, Lokalna keramičarska radionica Seksta Metilija Maksima u Crikvenici – crikvenička varijanta rimskih amfora ravnog dna. *Zbornik I. Međunarodnog arheološkog kolokvija, Rimske keramičarske i staklarske radionice: proizvodnja i trgovina jadranskim prostorom*, Crikvenica, Hrvatska, 23.10. do 24. 10. 2008, Crikvenica, 23.-24. listopada 2008., Crikvenica, 2011, 3-18.
- Goranka LIPOVAC VRKLJAN et all, Eksperimentalna arheologija, gradnja replike rimske keramičarske peći u Crikvenici, *Annales Instituti archaeologici*, 2012, 149-154.
- Blaženka LJUBOVIĆ, *Senj – vrt ex Olivieri (bivši DIP)*, HAG 4/2007, 2008a, 378-381.
- Blaženka LJUBOVIĆ, *Arheološka istraživanja na prostoru bivšeg vrta Olivieri u Senju*. *Senjski zbornik* 35, 2008b, 279 – 292.

- Robert MATIJAŠIĆ, *Gospodarstvo antičke Istre. Arheološki ostaci kao izvor za poznavanje društvenogospodarskih odnosa u Istri u antici (I., st. pr. Kr. – III. st. posl. Kr.)*, Pula 1998.
- Ivan MILČETIĆ, Arkologično- istorične crtice s hrvatskih otoka, *Viestnik Hrvatskoga arkologičkoga društva*, VI, br. 1, Zagreb, 1884, 50 - 55.
- Mladen MUSTAČEK & MARKO MEŠTROV, Survey of the seabed of Zadar county, *Submerged heritage* 2, Zadar, 2012, 44 – 47.
- Mladen MUSTAČEK ET ALL, The conservation and Restoration of Three Amphora from Pakoštane, Janice and Rovinj – Veštar. *Submerged Heritage*, 3, Zadar, 2013, 63 - 68
- Ivana OŽANIĆ ROGULJIĆ, *Terra sigillata i keramika tankih stijenki s lokaliteta Crikvenica – Igralište. Zbornik I. međunarodni kolokvij, Rimske keramičarske i staklarske radionice: proizvodnja i trgovina jadranskim prostorom, Crikvenica*, 2011, 23 - 24.
- Ivana OŽANIĆ ROGULJIĆ, *Klasifikacija i tipologija keramike s lokaliteta Crikvenica – Igralište – proizvodi keramičarske radionice Seksta Metilija Maksima*, tesi di dottorati, Università di Zagabria. 2012
- Karl PATCH, *Lika u rimsko doba*, Gospić, 1990.
- Mladen PEŠIĆ Marko MEŠTROV, Survey of the seabed of Zadar county, *Submerged heritage*, Zadar, 2012, 44-47.
- D. PEACKOCK, *La ceramica romana tra archeologia ed etnologia* (Pottery in the Roman World, an etnoarchaeological approach), 2007.
- Giuseppe PUCCI, La cultura materiale e la struttura produttiva e distributiva, *Storia della Società italiana*, 3, La crisi del Principato e la società imperiale, 1996, 343-372.
- Giuseppe PUCCI, *Artigianato e territorio : le officine ceramiche galliche*, Società romana e impero tardoantico 1986, 703-710, 903-905.
- Irena RADIĆ ROSSI, Lokalitet: Mali Lošinj – rt Madona/Pločice, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5/2008., Zagreb, 2009a, 428-430.
- Irena RADIĆ ROSSI, Lokalitet: Susak – rt Margarina, *HAG*, 5/2008., Zagreb, 2009b, 446-448.
- Irena RADIĆ ROSSI, *Brodski tereti krovne opeke i proizvodi radionice Seksta Metilija Maksima u jadranskom podmorju*, Rimske keramičarske i staklarske radionice ; Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru Crikvenica : Institut za arheologiju, Grad Crikvenica, Muzej grada Crikvenice, 2011, 19-30.
- Irena RADMAN – LIVAJA, *Trgovina Rimljana s lokalnim zajednicama*, Trgovina i razmjena u pretpovijesti, (Ur. S. Mihelić), Zagreb, 2006, 143, 146.
- Mia RIZNER, Crikvenica (područje grada), *HAG*, 3/2006, Zagreb, 2007, 285-286.
- Mirjana SANADER, O antičkoj provincijalnoj arheologiji u hrvatskoj, s naglaskom na gospodarstvu, *Opuscula archaeologica*, 30, Zagreb, 2006, 143-182.
- Petar SELEM, *Izidin trag*, 1997.
- M. SILVESTRINI, *Le gentes di Ordonia romana, Herdoniae*, Atti del Colloquio Internazionale, Roma 20 Gennaio 1993, 63-121.
- M. STEINBY, *L'organizzazione produttiva dei laterizi. un modelo interpretativo per*

- l'instrumentum in genere*, The Inscribed Economy, Journal of Roman Archaeology, Suppl. No. 6 (ed. W.V. Harris), 1993, 139-145.
- Alka STARAC, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji II*, Monografije i katalogi, Arheološki muzej Istre, 2000.
- Alka STARAC, Pula – gradska četvrt Sv. Teodora, *HAG* 2/2005, 2006, 235-238.
- Ranko STARAC, Arheološka baština Jadranova, *Vinodolski zbornik*, 8, 2002, 189-296.
- M. L. STOPPIONI, *Con la Terra e con il Fuoco. Fornaci romane del Riminese*, 1993.
- Mate SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*, 1976.
- Ante ŠKEGRO, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb, 1999.
- Bartul ŠILJEG et al, Crikvenica – Ad turres, rezultati sustavnih arheoloških istraživanja rimske keramičarske radionice na lokalitetu Igralište 2012. Godine, *Annales Instituti archaeologici*. IX, Zagreb, 2013, 121-130.
- Paul TYERS, *Roman pottery in Britain*, London 1999.
- Amelio VEKIĆ, Zaštitno arheološko istraživanje u Žutoj Lokvi, *Senjski zbornik*, 23, Senj, 1996, 35-40.
- Daniele VITALI, *Le strutture archeologiche della foca dell'Albegna nella fornaci di Albinia: prime questioni di cronologia relativa*. U: Albinia I, Le fornaci e le anfore da Albinia, Primi dati su produzioni e scambi dalla costa tirrenica al mondo gallico, Atti del Seminario internazionale Ravenna 6 e 7 maggio 2006, Ravenna 2007, 25 – 46.
- Andrew I. WILSON, *Large-Scale Manufacturing, Standardization, and Trade*. U: J. P. Oleson (ed.), *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, 2008, 393-417.
- C. R. WHITTAKER, *Proto – industrialization in Roman Gaul*, Ancient history matters: Studies Presented to Jens Erik Skydsgaard on his Seventieth Birthday, 2002, 11-23.
- Pierobon WILD, *The textile industries of Roman Britain*, London, 2002.
- Marin ZANINOVIĆ, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 1996.

DISTRIBUTION OF CRİKVENICA CERAMICS AS A CONTRIBUTION TO THE
KNOWLEDGE OF THE ROMAN ECONOMY

Summary

The basis of the economy of the Roman period can be divided into agricultural and artisan production. The main agricultural sectors were viticulture, olive growing, farming, cattle breeding and hunting and fishing. The main sectors of artisan productions were considered as mining, quarrying, the manufacture of metals objects from iron, bronze, silver and gold, and the production of ceramics, glass, wood and textiles also involved a large part of the economy, and also did the slave trade. The transportation of various products in the Roman Empire was possible because of the continuous policy of transport networks via any land or any sea. In the Roman world there developed parallel regional, interregional and interprovincial trade. Regional estates and workshops to a great degree influenced the economy of a single province whether they distributed on a certain narrower (local) area or if the demand of the product covered a large part of one province or many provinces.

In this paper we will try to point out the influence of Crikvenica's ceramic workshops on the economy of the northern part of the Roman province of Dalmatia with a special emphasis on the products found in Senj.

Keywords: distribution of Crikvenica's ceramics, Roman economy